

(Düsseldorf 1959), *Komünist Emperyalizmi Karşısında Türkistan* (İstanbul 1962), *Esir Türkler: Türkistan'da Sovyet-Rus Sömürgeciliği ve Emperyalizmi Asya'da Müslüman Halk Üzerinde Uygulanan Sovyet Sömürgeciliğine Bir Örnek* (Ankara 1966), *Türkistan'da Öldürülen Türk Şairleri: Mazlum Türklerin Hayatından Parçalar* (Ankara 1971), *Türkistan: Rusya ile Çin Arasında* (trc. Abdülkadir Sadak, İstanbul 1975), *Sovyet Rusya Emperyalizmi ve Türk Dünyası* (Ankara 1975), *Türk Dünyasında Rus Emperyalizminin İzleri* (İstanbul 1978), *Türkistan'ın Bugünkü Meseleleri* (Köln 1987), *Sovyetler Birliği'ndeki Türklüğün ve İslâmın Bazı Meseleleri* (İstanbul 1987), *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi* (Ankara 1995), *Basmacılar: Türkistan Millî Mücadele Tarihi (1917-1934)* (Ankara 1997), *Millî Türkistan Hürriyet Davası: Millî Türkistan Mecmuasında Bildirilgen Fikirler* (ed. T. Kocaoğlu, haz. Ö. Çakır, Ankara 2004).

Bunların dışında Türkistan Millî Komitesi tarafından aralıklarla 1976'ya kadar çıkarılan *Millî Türkistan* dergisi başta olmak üzere (kendi adıyla ve takma adlarla: Yalğız, Ertürk, Batır, Yarçek, B. M., M. H. Ertürk), *Central Asian Review*, *Das Parlament*, *Der Europäische Osten*, *Osteuropa*, *Central Asiatic Journal*, *al-Muhâcirün*, *Dergi*, *Emel*, *Töre*, *Türkistan*, *Türk Dünyası Araştırmaları*, *Yeni Forum*, *Türk Yurdu*'nda çok sayıda makalesi; Almanya, Türkiye ve çeşitli ülkelerdeki gazetelerde 300'den fazla yazısı çıkmış, *Türk Ansiklopedisi*'ne ve Münih'te 1965-1972 yılları arasında yayımlanan *Kindlers Literatur Lexikon*'a çeşitli maddeler yazmıştır. Baymirza Hayit'le ilgili Sovyetler Birliği, Batı Avrupa, Amerika Birleşik Devletleri ve Türkiye gibi ülkelerde ileri sürülen fikirler Ayfer Kaynar tarafından bir araya getirilip neşredilmiştir (*Dr. Baymirza Hayit'in Eserleri ve Faaliyetleri Hakkında Bildirilen Fikirler*, I-II, Ankara 1994).

BİBLİYOGRAFYA :

Mehmet Saray, *Doğumunun 65. Yılında Dr. Baymirza Hayit: Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1983; Kemal Özcan, *Türkistan Millî Mücadelesi ve Araştırmalarında Dr. Baymirza Hayit'in Rolü*, İstanbul 1997; Erol Cihangir, "Dr. Baymirza Hayit'in Hayat Hikâyesi", *Dr. Baymirza Hayit Armağanı* (haz. Rasim Ekşi - Erol Cihangir), İstanbul 1999, s. 27-104; a.mlf., *Yeni Çağ Türkistan Tarihi Kaynakları ve Dr. Baymirza Hayit*, İstanbul 2000, tür.yer.; W. Myer, *Islam and Colonialism: Western Perspectives on Soviet*

Asia, London 2002, s. 109-111; Ertuğrul Yaman, "Baymirza Hayit", *Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi*, Ankara 2004, IV, 435-436; "Türkistan Millî Mücahidi: Baymirza Hayit'i Kaybettik", *Kalgay*, sy. 42, Bursa 2006, s. 14-16; Orhan Kavuncu, "Dr. Baymirza Hayit", *TY*, sy. 232 (2006), s. 57-58; Timur Kocaoğlu, "Baymirza Hayit: Türkistan Bağımsızlık Mücadelesi ve Tarih Araştırmalarının Açılarla Yoğrulmuş Hikâyesi", a.e., s. 59-62; "Baymirza Hayit", *Yeni Türk Ansiklopedisi*, İstanbul 1985, IV, 1252-1253; "Baymirza Hayit", *TDEA*, IV, 177-178.

İSMAİL TÜRKÖĞLU

HEJÂR

(هزار)

Abdurrahmân Şerefkendî-yi Mükriyânî
(1921-1991)

İranlı Kürt şair,
âlim, mütercim ve nâşir.

6 Şâban 1339 (15 Nisan 1921) tarihinde İran'ın kuzeybatısındaki Mükriyân bölgesinin merkezi olan Mehâbâd'da doğdu. İlim ve irfan ehli bir aileye mensuptur; babası Molla Muhammedpür âlim ve takvâ sahibi bir kişiydi. Süyûtî'nin bir kitabını okuduğu sırada doğum müjdesi verildiğinde onun adını (Abdurrahman) oğluna vermiştir. Hejâr iki yaşında iken annesini kaybetti, beş yaşına gelince babasından Kur'an öğrendi. Mehâbâd'da, Şerefkend köyündeki Molla Burhân Hankahı'nda ve çevredeki diğer köylerde bulunan mescid ve medreselerde Arap dili ve edebiyatı, fıkıh ve diğer dinî ilimleri, Fars edebiyatı, inşâ, matematik okumaya başladı. Babası gibi kendisi de okuyup "melâ" olmak istemekle birlikte on yedi yaşında iken babasının vefatı üzerine küçük kardeşleriyle üvey annesinin geçimini sağlamak için çeşitli işlerde çalışmak zorunda kaldı. Bu sırada dinî eserler yanında Fars ve Kürt edebiyatına dair eserler de okudu. Başta Şeyh Ahmed-i Cezîrî (Molla Cezerî), Ahmed-i Hânî, Nâî ve Hâcî Kâdir-i Koyî olmak üzere birçok şairin divanını ezberledi. Yirmi yaşına geldiğinde İran'ın ve özellikle yaşadığı Kürdistan bölgesinin siyasal ve sosyal şartları içinde hürriyetçi fikirlere âşina oldu. Pehlevî rejimine karşı mücadele amacıyla Kadı Muhammed liderliğinde kurulan, İran ve Kürdistan tarihindeki ilk siyasî parti sayılan Kürt Diriliş Partisi'ne girdi ve faal üyeleri arasında yer aldı (1942).

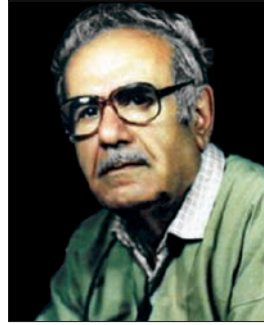
Hejâr, kendi ifadesine göre başka hiçbir teşkilâta üye olmasa da Molla Burhân Hankahı'ndan ders arkadaşı olan şair Hemin ile birlikte Kadı Muhammed'in siyasî mücadelesinde onun yakın çevresinde

bulundu. Zulüm ve haksızlığa karşı yazdığı şiirlerde "zavallı, fakir" anlamına gelen "Hejâr" mahlasını kullandı. *Niştimân* ve *Hilâle* gibi dergilerde, partinin *Kürdistân* adlı gazetesinde çıkan yurtseverlik, bağımsızlık ve aşkla ilgili şiirleri büyük yankı uyandırdı ve daha yirmi dört yaşında iken Kadı Muhammed tarafından kendisine Kürt millî şairi unvanı verildi. Bu sırada Mehâbâd'a gelen Molla Mustafa Barzânî ile tanıştı. Onun yardımıyla *Âle Kok* adlı divanı basıldı (1945) ve Âzerî Türkçesi'ne çevrildi. Telif hakkı olarak kendisine verilen 4000 tümeni kabul etmedi. Kadı Muhammed, daha sonra Sovyetler Birliği'nin telkin ve desteğiyle Mehâbâd'da Hizb-i Demokrat-ı Kürdistân-ı İrân adlı partiyi kurdu ve Barzânî'den askerî destek alıp on bir ay kadar sürecek olan Bağımsız Kürdistan Cumhuriyeti'ni ilân etti (Ocak 1946). Hejâr bu sırada aktif rolünü sürdürdü. Muhammed Rızâ Şah Pehlevî idaresi, Mehâbâd Kürdistan Cumhuriyeti'ne son verip Kadı Muhammed ve bazı yakın adamları idam edilince (Mart 1947) Hejâr Sakız'da tutuklandı. İki ay sonra Mehâbâd'a götürülürken firar ederek önce Kuzey Irak'ta Şeyh Mahmûd-ı Berzencî'nin oğlu Şeyh Latîf'in yanına gitti, oradan Bağdat'a geçti. Buradaki hayatı tamamen mahrumiyet içinde geçti, geçimini sağlamak için amelelik ve hizmetçiliğe varıncaya kadar her işte çalıştı. Bu şartlar altında da kendini yetiştirmeye devam etti. Ancak ağır işlerde çalışması ve yeterince beslenememesi yüzünden vereme yakalanınca (1948) Cebelilübnan'daki bir hastahaneye yatırıldı. İki yılı aşkın bir süre kaldığı hastahane sağlığına kavuştu. Bu arada hastahanenin zengin kütüphanesinden faydalanma imkânı buldu; Arap edebiyatı, tarih ve din üzerine çok sayıda kitap okudu.

Bağdat'a döndüğünde aydınlar arasında önemli yer edinen Hejâr şiir ve makaleleri çeşitli dergilerde yayımlandı. Sol eğilimli bir örgüt olan Dünya Demokratik Gençlik Federasyonu tarafından 1953'te Bükreş'te düzenlenen IV. Dünya Gençlik ve Öğrenci Festivali'ne katılması uluslar arası alanda adını duyurmasına vesile oldu. Bu sırada Irak Başbakanı Nûrî Saîd'in baskıcı yönetimine muhalefeti sebebiyle Irak polisi tarafından sıkıştırılınca eşini ve iki kardeşini bir dostunun yanına bırakıp gizlice Suriye'deki Kürt bölgesine gitti (1956); ertesi yıl ailesini de yanına getirtti. Burada kaldığı üç yıl boyunca Türkiye Kürtleri ve Celâdet Bedirhan, Ciğêrhûn, Osman Sabri gibi şahsiyetlerle tanıştı,

Kurmançî lehçesini öğrenerek Ahmed-i Hânî'nin *Mem û Zîn* adlı eserini Sorânî lehçesine çevirdi. 1957'de VI. Dünya Gençlik ve Öğrenci Festivali'ne katılmak üzere Suriye'den Mısır'a ve oradan Moskova'ya geçti. Bu arada Bakû'ye davet edildi, buradaki Âzerî şair ve edipleriyle tanıştı; ardından Irak'a döndü. Molla Mustafa Barzânî on iki yıl Sovyetler Birliği'nde kaldıktan sonra Irak'a dönünce Hejâr onun yanına gidip Irak Baas yönetimine karşı başlattığı bağımsızlık mücadelesinde en yakın silâh arkadaşlarından ve danışmanlarından biri oldu (1961), millî duyguları uyandıran şiir ve yazılar kaleme aldı. Kürdistan Demokrat Partisi'nin yayın organı olan *Habât* gazetesinde ve Kürdistan'ın Sesi Radyosu'nda çalıştı. 1970'te Barzânî ile Irak yönetimi arasında anlaşma yapılırken Kürdistan'dan Bağdat'a döndü ve el-Mecmau'l-ilmîyyü'l-İrâkî'nin bir şubesi mahiyetindeki el-Mecmau'l-ilmîyyü'l-Kürdî'ye katıldı, ilmi ve kültürel faaliyetlerde bulundu, Kürt Yazarlar Birliği'nin başkanlığını yürüttü. Barzânî'nin merkezî yönetimle ilişkileri bozulduğunda tekrar onun yanına gitti. Nihayet 1975'te Amerika, Sovyetler Birliği ve bunların müttefikleri olan İran ve Irak arasındaki antlaşma üzerine Kürt direniş hareketi kırılmış oldu. Barzânî'nin aracılığıyla İran yönetimi Hejâr'ın Tahran yakınlarındaki Kerec'de ikametine izin verdi. Burada ilmi faaliyetlerle hayatını sürdürdü. Tahran Üniversitesi kendisinden İbn Sînâ'nın *el-Kânûn*'unu tercüme etmesini istedi; yedi cilt halinde yaptığı tercüme beğenilince İran Dil Kurumu'na üye seçildi. Kürtçe eser ve makaleler yazdı, Arapça bazı eserleri Kürtçe'ye veya Farsça'ya çevirdi, eserler yaptı, İran Radyosu'nda çalıştı. 1 Şubat 1991 tarihinde Kerec'de vefat etti, cenazesi Mehâbâd'a götürülerek orada defnedildi.

Hejâr genç yaşından itibaren içinde bulunduğu yoksulluk, hastalık, gurbet ve geçim sıkıntısı gibi olumsuz şartlara rağmen korkusuzca mücadeleden geri kalmaması, inanç ve düşüncelerinden taviz vermemesiyle tanınmıştır. İleri yaşlarda ortaya koyduğu bilimsel ve kültürel çalışmalarla şöhrete kavuştuğu halde hep mütevazı kalmış, dürüstlüğü, dünya malına ve makamlara iltifat etmeyen kişiliğiyle temayüz etmiştir. Siyasî ve fikrî alanda ortaya koyduğu mücadelecî şahsiyeti yanında kaleme aldığı eserler onun Kürtçe ile Arap ve Fars dillerindeki yetkinliğini ispatlayacak niteliktedir. Üstlendiği sosyal misyon sebebiyle şiirlerinde

Hejâr

ve düz yazılarında sade ve akıcı bir üslûp kullanmıştır. Kerim Rakhmanovich ile Iraida Anatol'evna Smirnova, *Kurdskii Diialekt Mukri* adlı çalışmalarında (Leningrad 1968, s. 142-185) Hejâr ve eserlerine geniş yer vermişlerdir. Muhammed Raûf Murâdî, *Zindeginâme u Hîdemât-ı 'İlmî u Ferhengî-yi Üstâd 'Abdurrahmân Şerefkendî* adıyla bir eser kaleme almış (Tahran 1379 hş., 1385 hş.), Şîrîn İbrâhîmî'nin Peyâm Nûr Üniversitesi Kerec Şubesi Fars Dili ve Edebiyatı Fakültesi'nde hazırladığı yüksek lisans tezi (1389 hş.) daha sonra basılmıştır (*Şerh-i Âşâr u Ahvâl-i Üstâd 'Abdurrahmân Şerefkendî*, Senendec 1391 hş.).

Eserleri. Telif. 1. Âle Kok. İlk divanıdır (Tebriz 1324 hş./1945; Hevlêr 2001). **2. Beytê Seremer u Lâsâyî Seg u Mânge Şev.** Sosyal içerikli şiirlerini içerir (Dîmaşk 1957). **3. Bo Kürdistân.** İlk divanından sonraki şiirlerini içerir (Bağdat 1966; Beyrut 1973; Senendec 1383 hş.; Tahran 1389 hş.; Hevlêr 2001). **4. Divân-i 'Arîf-i Rab-bânî Şeyh Ahmedê Cezîrî.** Cezîrî divanının Sorânî Kürtçesi'yle yapılan şerhidir (Tahran 1361 hş., 1386 hş.). **5. Henbâne Borîne: Ferheng-i Kürdî Fârsî.** 70.000 kelimelik Kürtçe-Farsça bir sözlüktür (I-II, Tahran 1369 hş./1990, 1376 hş., 1381 hş., 1384 hş., 1385 hş., 1388 hş., 1389 hş.). **6. Kur'âne Pîroz.** Kürtçe Kur'an meâlidir (Tahran 1379 hş., 1380 hş.). **7. Mêjûy-i Erdelân.** Erdelân tarihiyle ilgilidir (Tahran 1381 hş.). **8. Çêştî Mejêver.** Müellifin otobiyografisidir (ed. Kânî Şerefkendî, Paris 1997). Eser Rîzâ Kerîm Mücâvir (*Şeelm-i Şurbâ*, Mehâbâd 1380 hş.) ve Bihzâd Hoşhâlî (*Çêştî Mejêver*, Tahran 1389 hş.) tarafından Farsça'ya tercüme edilmiş, Ali Nâdirî de bir özetini yayımlamıştır (*Destegûl: Destegûlêk le Bîreverî u Kissehûşekânî-yi Mâmosta Hejâr*, Mehâbâd 1385 hş.). **9. Gulbejrê Şîrekânî-yi Hejâr.** Divanından seçmelerdir (Senendec 1392 hş.). Hejâr ve Hêmin'in divanlarından bir seçmeyi de Halîl Ahmedî *Gülçîni Divân-i Hejâr u Hêmin* adıyla

yayımlamıştır (Senendec 1382 hş.). **10. Be yâdî to deji dilim.** Hejâr'ın bazı şiirlerini ihtiva eder (Stockholm 1993). **11. Ferheng-i Fârsî be-Kürdî.** *Ferheng-i Amîd*'in Kürtçe tercümesidir. **12. Veşeyî Kürdî le 'Arabî dâ.** Arapça yazılmış Kürtçe dil bilgisidir.

Tercüme: 1. Kânûn der Tîb. İbn Sînâ'nın meşhur eserinin Farsça'ya tercümesidir (I-VII, Tahran 1362-1368, 1383 hş., 1386 hş., 1389 hş., 1391 hş.). **2. Âşârü'l-bilâd ve aḥbârü'l-'ibâd.** Zekerîyyâ b. Muhammed el-Kazvîni'ye ait eserin Farsça'ya çevirisidir (Tahran 1366 hş.). **3. Mem û Zîn.** Şeyh Ahmed-i Hânî'ye ait eserin Kurmançî lehçesinden Sorânî lehçesine çevirisidir (Bağdat 1960; Tahran 1389 hş.; Hânî'nin şiirleri ve açıklamalarının ilâvesiyle, Paris 1989). **4. Çârinekânî Hayyâm (Hayyâm be-Kürdî).** Hayyâm'ın *Rubâ'îyyât*'ının Kürtçe'ye tercümesidir (Tahran 1369 hş., 1370 hş., 1383 hş., 1385 hş.; nşr. Selâhaddin Âştî, *Hayyâmî Hejârâne: Çârine-i Fârsî u Kürdiyekânî-i Hayyâm u Hejâr*, Tahran 1390 hş.). Necîb Pîrân bu tercümeden seçmeleri *Gülçîni ez Rubâ'îyyât-i Hayyâm Fârsî-Kürdî* adıyla yayımlamıştır (Mehâbâd 1381 hş.; Tebriz 1383 hş.). **5. Şerefnâme: Mîjevî-yi Mâle Mîrân-i Kürdîstân.** Şeref Han Bitlisî'nin eserinin önemli bir giriş ve notlarla Kürtçe'ye çevirisidir (Necef 1391/1972; Tahran 1360 hş., 1384 hş., 1388 hş.). **6. Hozî le-Bîrgerâvî Gâvân.** Mustafa Cevâd'ın "el-Ḳabâ'ilü'l-Gâvâniyye" adlı makalesinin Kürtçe'ye çevirisidir (Bağdat 1973). **7. Pînc Engûst Debîne Yek Mist.** Farsça *Penç Engûst Yek Müşt Est* adlı eserin tercümesidir (Tahran 1362 hş., 1380 hş., 1389 hş.). **8. Yek le-Penâyî Hâl u Sîfra be-Bîrâneve.** Ali Şerîatî'nin *Yek Celûş bî-Nihâyeti Seferhâ* adlı eserinin Kürtçe'ye tercümesidir (Tahran 1358 hş.). **9. Ârî Berâ u Ârâ Berâ.** Ali Şerîatî'nin *Ârî İn Çenîn Bud Berâder* adlı eserinin Kürtçe'ye çevirisidir (Tahran 1358 hş.). **10. 'İrân Berâberî Âzâdî.** Ali Şerîatî'nin *'İrân Berâberî Âzâdî* adlı eserinin Kürtçe'ye tercümesidir (Tahran 1359 hş.). **11. Dâye Bâve Key Harâve.** Ali Şerîatî'nin *Peder Mâder Mâ Müttehemîm* adlı eserinin Kürtçe'ye çevirisidir (Tahran 1359 hş.). Ali Şerîatî'den yapılan bu dört çeviri *Çâr Nâmêlke-yi Doktor 'Alî Şerîatî* adıyla bir kitap halinde yayımlanmıştır (Tahran 1389 hş.). **12. Târîḫ-i Süleymâniyye.** Arapça'dan Farsça'ya bir tercümedir. **13. Revâbîḫ-i Ferhengî-yi Îrân u Mısr.** Arapça'dan Farsça'ya bir tercümedir. Müellif

ayrıca, Molla Mahmûd Bâyezîdî'nin *Âdât u Rasûmetnâme-i Ekrâdiyye* adlı eserinin Aziz Muhammedpûr Dâşbendî tarafından yapılan Farsça tercümesine (*Âdâb u Rûsûm-i Kürdân*, Tahran 1369 hş./1990) giriş ve sonuç bölümü yazmıştır. **14. Mêjûy-i Erdelân.** Mah Şeref Han'ın Farsça kaleme aldığı *Târîh-i Erdelân*'ın notları ve ilâvelerle Kurtçe'ye tercümesidir (Hevlîr 2005).

BİBLİYOGRAFYA :

Hejâr, *Çeştî Mejêver* (trc. Bihzâd Hoşhâlî), Tahran 1389 hş.; W. Eagleton, *The Republic of 1946*, London 1963, s. 35, 75, 99, 135; K. Avvâd, *Mu'cemû'l-mû'ellifîne'l-İrâkıyyîn*, Bağdad 1969, II, 252; Qanatê Kurdo, *Tarixia Edebyeta Kurdî*, Stockholm 1983, s. 350-364; Abdülkerîm Müderris, *Dânişmendân-ı Kürd der Hîdmet-i 'İlm u Dîn* (trc. Ahmed Havârî Neseb), Tahran 1369 hş., tercüme edenin ekleri, s. 605-607; Botan Amedî, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, İstanbul 1991, s. 166-168; Kemal Burkay, *Geçmişten Bugüne Kürtler ve Kürdistan: Coğrafya-Tarih-Edebiyat*, İstanbul 1992, I, 239-240; Mehmet Uzun, *Kürt Edebiyatına Giriş*, İstanbul 1999, s. 54-55, 56-57; Kemal Mazhar Ahmed, *Tarihin Tarihi: Kürtlerde Tarih, Tarihte Kadın* (trc. Abdullah Babek Pışderi), İstanbul 1997, s. 60, 63, 109; Bâbâ Merdûh Rûhânî, *Târîh-i Meşâhîr-i Kürd* (nşr. M. Mâcid Merdûh Rûhânî), Tahran 1382 hş., II, 560-573; Amir Hassanpour, "Kürt Dilinde Ataerkilliğin (Yeniden) Üretilmesi", *Devletsiz Ulusun Kadınları: Kürt Kadını Üzerine Araştırmalar: Feminist Bir Yaklaşım* (nşr. Shahrzad Mojab, trc. Fahriye Adsay v.dğr.), İstanbul 2005, s. 318; M. Ali Suveyrekî, *Mu'cemû a'lâmi'l-Kürd*, Süleymaniye 2006, s. 423; Wadie Jwaideh, *The Kurdish National Movement: Its Origins and Development*, New York 2006, s. 26, 253, 260-261; Selim Temo, *Kürt Şiiri Antolojisi*, İstanbul 2007, II, 838-841; Nevin Güngör Reşan, *Kürt Ünlüleri*, İstanbul 2008, s. 188; Ahmed Şerîfî, "Be Yâd-ı 'Abdurrahmân Şerefkendî (Hejâr) 1300-1369", *Kilk*, sy. 13, Tahran 1370 hş., s. 252-255; M. Nâsir Sinâ, "Dîdegâh-ı Dîgerî der Bâre-i Şîr-i Mu'âşîr-ı Kürdî: Üstâd Hejâr, Şâ'ir-i Büzürg-i Kürd", *Edebistân-ı Ferheng u Hüner*, sy. 22, Tahran 1370 hş., s. 31-33; K. Hitchins, "Hazâr", *Elr.*, XII, 75-76; J. Blau, "Hemin Mokriani", a.e., XII, 181.

AHMET ÖZEL

HEVVÂRÎ

(الهوارى)

Hûd b. Muhakkem el-Hevvârî
(ö. 280/893 civarı)

Berberî asıllı

İbâzî müfessiri ve fakih.

220'den (835) önce günümüzde Cezir'in kuzeydoğusunda yer alan Hevvâre bölgesindeki Cebelievras'ta doğdu. Kaynaklarda hayatına dair bilgiler son derece sınırlıdır. Kendisinden daha çok

bilinen babası Muhakkem'in adının Muhkim / Muhakkim, nisbesinin ise Huvvârî şeklindeki okunuşlarına da rastlanır. Cebelievras halkının çoğunluğu gibi (Bekrî, s. 50, 72, 73) I. (VII.) yüzyılın sonları ile II. (VIII.) yüzyılın başlarında müslüman olan Hevvâreliiler'in Sünnî Melîle kabilesi hariç tamamı Hâricîliğin bir kolu olan İbâziyye'yi benimsemiştir (*DîA*, XVII, 284). İlk eğitimi dönemin kadılarından olan babasından aldı. Kur'an'ı ezberledi, ilim meclislerinde ve ders halkalarında fıkıh tahsil etti. Babası adaleti, verdiği kararlardaki isabeti, doğruluğu, takvâsi ve sağlam seçiyisiyle tanınırdı. İbâziyye kaynaklarında babası Muhakkem'in Rüstemîler zamanında İbâziyye'nin üçüncü imamı Ebû Saîd Eflah b. Abdülvehhâb döneminde (823-872) yaşadığı belirtilir (İbnü's-Sagîr, s. 57-61). Hevvârî'nin bir müddet Cebelievras bölgesinde kaldıktan sonra dönemin ilim merkezi olan Kayrevan'a ve Tâhert'e gittiği tahmin edilmektedir. Bu şehirlerdeki ilim adamları faaliyetlerini ilim halkaları oluşturarak sürdürüyorlardı. Ayrıca çeşitli İslâm mezheplerine mensup edip ve âlimler de vardı. Hevvârî'nin bu merkezlerde bulunmasının onun ilmî şahsiyetinin oluşmasına büyük katkı sağladığı (Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 502), buralarda mezhep farklılıklarının söz konusu edildiği tartışmalara katıldığı düşünülmektedir. Hevvârî yaklaşık 280 (893) yılında vefat etmiş olmalıdır. Kaynaklar onun altıncı tabaka âlimlerinden olduğu hususunda müttefiktir (Dercîni, II, 398). Hevvârî'ye göre (III, 385) iman kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve bedenle amel etmektir. Kalp ile tasdik edip amel rûknünü yerine getirmeyen kişi büyük günah işlemiş olur ve ebediyen cehennemde kalır. Hevvârî, Kur'an'daki müteşâbih âyetlerin Allah'ın ilmine havale edilmesi gerektiğini vurgulamakla birlikte te'vil yoluna da gitmiştir (Hevvârî'nin görüşleri için ayrıca bk. Gilliot, XLIV/2 [1997], s. 183-221).

Hevvârî'nin bilinen tek eseri *Tefsîru kitâbillâhi'l-'azîz* olup İbâziyye tefsirlerinin günümüze tam olarak ulaşan en eski örneğidir. Eserin mevcut yazma nüshaları XI. (XVII.) yüzyıldan geriye gitmemekle birlikte farklı İbâzî kabilelerin bu tefsirin bir nüshasına sahip olmak için savaşı göze aldıklarına dair rivayet (Yahyâ b. Ebû Bekir, s. 359-360) eserin çok tanınıp takdir edildiğini göstermektedir. Tefsiri tahkik eden Şerîfî, yaptığı uzun inceleme ve karşılaştırmalar sonunda eserin Kuzey Afrika'ya tefsir ilmini getiren Yahyâ b. Sellâm'a ait kitabın isnadları kısaltılmış

ya da kaldırılmış bir şekli olduğu, dolayısıyla Hevvârî'nin bu eserini büyük ölçüde Yahyâ'nın tefsirini kendi akidesine uygun hale getirerek oluşturduğu kanaatine varmış, ancak günümüze yalnız üçte biri ulaşan Yahyâ'nın tefsirinin tamamına yakınına ihtiva etmesinden dolayı ayrı bir öneme sahip olduğunu belirtmiştir (Hevvârî, neşredeninin girişi, I, 23-38; ayrıca bk. Yahyâ b. Sellâm, neşredeninin girişi, s. 19). Hevvârî'nin eseri, bu özelliğinin ötesinde kelâmî ve fikhî meseleler açısından bir İbâziyye tefsiri olup (Custers, I, 726; Gilliot, XLIV/2 [1997], s. 182) tefsir tarihinin ilk dönemlerine ışık tutmaktadır. Rivayet tefsiri mahiyetindeki eserde İsrâiliyat'a sıkça yer verilmiş, ilk defa Uman'da basılan eserin (I-III, Maskat 1981) ilmî neşri de yapılmıştır (nşr. Belhâc b. Saîd Şerîfî, I-IV, Beyrut 1990). Şerîfî, Hevvârî'nin tefsirindeki bazı ifadelerden hareketle onun *Ehâdîşü'z-zekât ve Sünenü's-şalât* adlı iki eseri daha bulunabileceği ihtimalinden söz etmekteyse de (I, 82, 416) kaynaklarda bunların mevcudiyetine dair bir bilgiye rastlanmamaktadır. Ebû Sitte Muhammed b. Ömer adlı bir kişinin tefsir üzerine yazdığı hâşiyenin yarım kaldığı belirtilmiştir (Hevvârî, neşredeninin girişi, I, 21). Hevvârî'nin eseri üzerine Aîşe Ali Muhammed Abdullah (*Hûd b. Muhakkem el-Hevvârî ve menhecühû fi't-tefsîr*, Ümmüdüman, 2001, Câmîatü'l-Kur'ânî'l-Kerîm ve'l-ulûmü'l-İslâmîyye) ve Hatice Cerrahoğlu Teber (bk. bibl.) doktora, Sâmî Mahmûd Muhammed Ahmed (*Menhecü's-Şeyh Hûd b. Muhakkem el-Hevvârî fi tefsirih*, Gazze, 2002, el-Câmîatü'l-İslâmîyye) ve Abdulmelik Vergi (*Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî ve Tefsirindeki Yöntemi*, 2006, Dokuz Eylül Üniversitesi) yüksek lisans çalışması yapmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Hevvârî, *Tefsîru kitâbillâhi'l-'azîz* (nşr. Belhâc b. Saîd Şerîfî), Beyrut 1990, I, 82, 416; III, 385; ayrıca bk. neşredeninin girişi, I, 5-44; Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm* (nşr. Hind Şelebî), Beyrut 1425/2004, neşredeninin girişi, s. 19; İbnü's-Sagîr, *Ahbarü'l-e'immetü'r-Rüstemiyyîn* (nşr. Muhammed Nâsir – İbrâhim Behhâz), Beyrut 1406/1986, s. 57-61; Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ebû Bekir, *Kitâbü's-Sire* (nşr. Abdurrahman Eyyûb), Tunus 1405/1985, s. 359-360; Bekrî, *el-Muğrib*, s. 50, 72-73; Dercîni, *Tabakâtü'l-meşâ'ih bi'l-Mağrib* (nşr. İbrâhim Tallây), Beyrut, ts. (Dârü'l-fikri'l-Arabî), II, 345-346, 398; Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer* (nşr. Ahmed b. Suûd es-Seyyâbî), Maskat 1407/1987, I, 167-168, 245; II, 59; Sezgin, *GAS*, I, 41; J. van Ess, *Theologie und Gesellschaft im 2. und 3. Jahrhundert Hidschra*, Berlin 1992, II, 656; a.m.f., "Untersuchungen zu einigen ibâditischen Handschriften", *ZDMG*, CXXVI (1976), s. 42-43; İsmail Cerrahoğlu,